

ДО ПИТАННЯ ПРО НИЖИНСЬКИЙ ПОЛК У РОКИ
ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

На території України, що звільнювалась в ході війни 1648–1654 рр. з-під влади шляхетської Речі Посполитої, стрімко рушились окови іноземного панування, відбувався процес складання української державності, формувався новий апарат. Важливою складовою частиною цього апарату являвся новий адміністративно-військовий поділ території краю, що повсюдно замінив пануючий досі польсько-шляхетський адміністративний устрій. Старі межі воєводств, повітів, округів зникли. Замість них створювались полки зі своїм територіальним поділом.

До середини 1648 р. з-під королівської влади була звільнена Чернігівщина. Як і в інших районах України, тут також місце ліквідованого польсько-шляхетського адміністративного устрою зайняли полки: Чернігівський і Ніжинський.

Ніжинський полк займав лівий берег річки Десни, починаючи від містечка Салтикова Дівиця і кінчаючи дельтою ріки Івотки. Його землі простягались також по обох берегах ріки Сейму, від Дельти до впадіння р.Клевені, займали береги однієї з приток Десни - Остра, починаючи від м.Мрин до витоків цієї ріки. Таким чином, Ніжинський полк охоплював значну територію. До її складу деякий час входила і Стародубщина.

Полк межував, як із сусіднім Чернігівським, так і з полками, розташованими на території інших регіонів України :Київським, Переяславським, Прилуцьким. Частина його земель входили до складу цих полків. Так , до Переяславського полку ввійшли Козелець і Остер. Ічня відійшла до Прилуцького полку на Полтавщині. Загальна площа Ніжинського полку складала понад 30000 кв.км.

В свою чергу полк поділявся на більш дрібні одиниці-сотні. За рестром 1649 р. він складався з 11 сотень: 5 Ніжинських, Дівицька, Кобилецька, Березівська, Носівська, Кобизька, одна без назви. Свого часу Ніжинському полку належали також Борзнянська , Бахмацька, Батуринська, Конотопська, Івангородська сотні. Але згодом вони відійшли до Чернігівського полку. Однак питання про те, коли це сталося, досі в науці відкрите. Невідомо й про час утворення в свою чергу нових сотень при Ніжинському полку : Любецької, Березинської та ін.

Протягом свого існування Ніжинський полк неодноразово зазнавав значних змін. Так, наприклад; у 1650 р. він складався з 9 сотень. Після Визвольної війни в окрему одиницю з нього був виділений Стародубський полк.

В старих козацьких полках сотні називались в більшості випадків іменами сотників. В полках же, що формувались в роки Визвольної війни, сотні, як правило, носили назви населених пунктів, що стали їх центрами. Особливо чітко це простежується на прикладі Ніжинського полку, в якому лише Кобилецька сотня названа в честь її керівника Г.Кобилецького.

Сотенними центрами були міста. Однак в джерелах можна зустріти випадки, які свідчать про те, що сотні формувались навколо містечок і навіть сіл. Це явище особливо характерне для сотень Ніжинського полку. Так, за станом на 1654 р. центрами Дроківської, Оленівської, Новомлинської, Рожественської, Кролевецької, Топольської, Млинської сотень були містечки, а сотень Шаповалівської, Підлипенської, Бобівської – села. До цього часу полк значно розширив свої володіння в результаті приєднання до нього нових територій, перш за все за рахунок сотень, що відносились раніше до Чернігівського полку, розміщених на лівому боці Десни і Сейму: Батуриснської, Борзнянської, Бахмацької, Сосницької, Конотопської, Івангородської, а також Новгород-Сіверського, Глухівського округів і Стародубського повіту, котрі раніше знаходились поза територією Війська Запорозького. Також в його складі з'явилося багато нових сотень, про які в 1649 р. немає ніяких згадок. В кінцевому рахунку в межах Ніжинського полку в 1654 р. існувало, за підрахунками О.М.Лазаревського близько 20 сотень. Фактично ж їх було далеко більше. Підтверджує цю думку "Описание малороссийских городов и сел Белоцерковского и Нежинского полков, с переписью жителей, приведенных к присяге на верность царю Алексею Михайловичу".

Зупинимось на питанні про кількість населення Ніжинського полку. З повною точністю визначити його немає можливості. Тому зробимо це хоч би приблизно на основі результатів перепису проведеного в 1654 р.

У всіх полках число осіб, які присягнули складало 127338 чол. Маємо дані відносно деяких полків: в Білоцерківському / з урахуванням приведених до присяги чигиринських козаків, що перебували тут -6668 чол./; в Канівському -2577 чол.; в Корсунському - 6141 чол.; в Миргородському - 4798 чол.; в Полтавському - 5605 чол.; в Ніжинському -20566 чол.

Наведені цифри свідчать, що найбільша кількість осіб, що присягнули, була в Ніжинському полку. В Полтавському полку, як бачимо, їх число складало 5605 чол. Крім того, відомо, що 7639 чол. цього полку не були приведені до присяги. Загалом кількість осіб, що присягли і не присягали, складає, таким чином, 13244 чол. Звідси видно, що в цьому полку осіб, які прися-

гали, було приблизно в 2 рази менше, ніж всіх, які повинні були присягати, але з якихось причин не були приведені до присяги. Якщо припустити, що і в інших полках склалась аналогічна ситуація, то легко буде встановити кількість їх жителів, котрим потрібно було присягати. Але це буде лише доросле чоловіче населення.

Збільшивши попередній показник втричі, одержимо цифру, яка виражає не що інше, як кількість всього населення полку або певного його населеного пункту. Такий своєрідний спосіб обчислення кількості населення в полках був запропонований ще Владимирським-Будановим. Користуючись його методикою, можна встановити, що в Білоцерківському полку в 1654 р. було 40000 чол., в Канівському - 15500, в Корсунському - 36800, Миргородському - 28800, Полтавському - 33600, Ніжинському - 123400 чол. Незважаючи на те, що населення інших полків встановити неможливо, є підстави стверджувати, що найбільш заселеною була територія Ніжинського полку. Навколо цього твердження не може виникнути ніяких сумнівів. Адже відомо, що населення цього полку до згадуваного часу значно зросло за рахунок збільшення чисельності реєстрових козаків, а також - переміщення на Сіверщину частини населення із таких регіонів України, як Поділля і Волинь.

На наш погляд, цікаво буде знати про чисельність населення в кожній із сотень полку, яким було співвідношення міського і сільського населення. Таких даних в наукових дослідженнях досі не наводилось.

Таблиця I. Чисельність населення Ніжинського полку/1654р./

Сотні	Кількість населених пунктів		Всього	Кількість населення					
	міст	Містечок і сіл		В містах		В селах і містечках		В сотенних центрах	
				чол.	%	чол.	%	чол.	%
I	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Дівичька

/Салтикова/ I 4 3600 2100 58 1500 42 2100 58

Березівська I 5 7800 5600 72 2200 28 5600 72

I	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Івангородська	I	5	3900	2200	57	1700	43	2200	57
Сиволочська	I	I	2000	1800	90	200	10	1800	90
Оленівська	-	I	1800	I	-	1800	100	1800	100
Борзнянська	I	7	7000	1800	26	5200	74	1800	26
Шаповалівська	-	6	2800	-	-	2800	100	1700	61
Бахмацька	2	3	6600	2800	42	3800	58	2800	42
Конотопська	I	3	6900	3400	49	3500	51	3400	49
Підлипенська	-	I	1200	-	-	1200	100	1200	100
Батуринська	I	3	8400	4100	49	4300	51	4100	49
Новомлинська	-	4	3500	-	-	3500	100	2800	80
Сосницька	I	4	3400	3300	97	100	3	3300	97
Менська	I	7	5300	5200	98	100	2	5200	98
Синявська	-	I	2900	-	-	2900	100	2900	100
Киселівська	-	I	1500	-	-	1500	100	1500	100
Волинська	-	3	2400	-	-	2400	100	900	38
Понирненська	-	9	2200	-	-	2200	100	700	32
Рожественська	-	6	1800	-	-	1800	100	800	44
Кролевецька	I	4	4100	1600	39	2500	61	1600	39
Глухівська	I	8	5000	2300	46	2700	54	2300	46
Новгородська									
/Новгород-Сі- верська	I	4	5800	4200	72	1600	28	4200	72
Стародубська ^X	I	-	3200	3200	100	-	-	3200	100
Почепська ^{xx}	I	10		5400	5400	-	-	-	-
Топольська	-	2	500	-	-	500	100	500	100
Попогорська	-	I	200	-	-	200	100	200	100
Бобівська	-	I	300	-	-	300	100	300	100
Дроківська	-	I	800	-	-	800	100	800	100
Мглинська	-	I	2000	-	-	2000	100	2000P	100
Погарська	-	3	2800	-	-	2800	100	2700	96
Новоміська									
Кустівська									
Ніжинська ^{xxx}									

x До Стародуба відноситься лише одне повітове село -Старе Городище, опи зу приведених до присяги в котрому немає. Тому його населення доречно буде включити в розряд мешканців м.Стародуба.

xx Відсутність будь-яких відомостей про населення повітових сіл, які присягали, унеможливає визначення кількості їх жителів.

xxx Кількість населення останніх 3-х сотень вирахувати не можемо.

Аналіз даних наведеної вище таблиці свідчить, що в Ніжинському полку проживала приблизно 1/8 частина жителів всієї України. Будь-якої рівномірності в заселенні території окремих сотень полку не існувало. Поряд з сотнями, де була зосереджена велика кількість населення /Ніжинська, Новгород-Сіверська-5800 чол., Борзнянська-7000, Бахмацька -6600, Конотопська-6900, Батуринська-8400, Березівська -7800/, існували сотні невеличкі: Попогорська-200 чол., Бобівська-300, Топольська-500, Дроківська-800/.

Майже половина населення полку /60600 чол.-49%/ зосереджувалась у містах. Питання про кількість міст полку до цього часу в науці спірне. В розпису приведенного до присяги населення вказано 16 міст/в дослідженнях деяких вчених, як, наприклад, професора Владимирського-Буданова, можна зустріти цифру 17/. У переписних же книгах їх кількість доведена до 35. Можна висловити здогадку, що в процесі приведення населення до присяги якась кількість міст була пропущена, Однак виникає сумнів у тому, щоб їх пропустили стільки багато. Очевидно число міст у переписних книгах штучно збільшено за рахунок віднесення до їх розряду частини великих містечок і сіл .

Найбільш населеними містами були Ніжин, Березна, Почеп, Мена, Новгород-Сіверський, Батурин ; найменш населеними-Сиволоч, Борзна, Івангород.

80600 чол./65%/ проживало в населених пунктах сотенного управління. Центри сотень в залежності від чисельності населення, яке в них проживало можна класифікувати таким чином:

- більше 10 тис. чол.: м.Ніжин/11600/;

-5-10 тис.:Березна, Почеп, Мена ;

-4-5 тис.: Новгород-Сіверський, Батурин ;

-3-4 тис.:Конотоп, Сосниця;

-2-3 тис.:Бахмач, Нові Млини, Погар, Глухів, Івангород,

Салтикова Дівиця, Мглин ;

-1-2 тис.: Борзна, Оленівка, Сиволоч, Кролевець ;

-500-1000 : Волинь, Дроків, Рожественне, Панирне, Тополь ;

-менше 500: Бобів, Попова Гора.

Як зазначалося, центрами сотенного управління були міста. Але зустрічались випадки, коли ними служили містечка і села. В останніх проживало 20000 чол./16%. Звичайно, містечки і села були менш населеними, ніж міста. Але такі з них, як Синявське, Нові Млини, Мглин, Киселівське – по кількості населення не тільки не поступались перед містами, але навіть випереджали деякі з них.